

Henryka Ilgiewicz (INSTYTUT BADAŃ KULTURY LITWY, WILNO, LITWA)

ORCID: 0000-0002-4504-5638

Wkład Stanisława Franciszka Zajączkowskiego w badania dziejów Litwy* i Prus w XIII–XV wieku

DOI: 10.25951/14260

STRESZCZENIE

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie krótkiego życiorysu i dorobku naukowego Stanisława Franciszka Zajączkowskiego (1890–1977), polskiego historyka, mediewisty, archiwisty, absolwenta Uniwersytetu we Lwowie, profesora Uniwersytetu Stefana Batorego oraz Uniwersytetu Łódzkiego. Zajączkowski urodził się 29 stycznia 1890 r. we Lwowie. Studiował historię na Uniwersytecie we Lwowie. W 1921 r. na tymże uniwersytecie obronił pracę doktorską o Żmudzi w XIII w. Pracował w Archiwum Państwowym we Lwowie. Publikował prace naukowe w czasopismach „Kwartalnik Historyczny” i „Ateneum Wileńskie”. W roku akademickim 1927/1928 odbył staż naukowy we Francji. W 1930 r. habilitował się na Wydziale Humanistycznym Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie na podstawie pracy *Polska a Zakon Krzyżacki w ostatnich latach Władysława Łokietka*. W 1932 r. Zajączkowski został powołany na Katedrę Historii Średniowiecznej i Nauk Pomocniczych Historii na Wydziale Humanistycznym Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie, gdzie pracował do 15 grudnia 1939 r. Po przybyciu do Wilna oprócz pracy na uniwersytecie czynnie uczestniczył w działalności wielu towarzystw i instytucji naukowych, kontynuował badania nad historią Litwy i zakonu krzyżackiego w Prusach w XIII–XV w. Opublikował liczne prace z tego zakresu (książki, artykuły, recenzje), które wniosły znaczący wkład w poznanie średniowiecznych dziejów Litwy i sąsiednich Prus. Po drugiej wojnie światowej Zajączkowski zamieszkał w Łodzi, w latach 1945–1960 pracował na Uniwersytecie Łódzkim. Zmarł 10 października 1977 r.

SŁOWA KLUCZOWE: międzywojenne Wilno, Uniwersytet Stefana Batorego, Stanisław Zajączkowski, badania historyczne, średniowieczna historia Litwy, zakon krzyżacki.

* W tekście niniejszym posługiwać się będę terminami „Litwa” i „Polska” zamiast „Wielkie Księstwo Litewskie” i „Królestwo Polskie”, gdyż sam Zajączkowski tak zawsze pisał. Tych samych określeń używali recenzenci jego prac.

SUMMARY

The Contribution of Stanisław Franciszek Zajączkowski to the Research of the History of Lithuania and Prussia in the 13th–15th Centuries

The aim of this article is to present a short biography and scientific achievements of Stanisław Franciszek Zajączkowski (1890–1977), a Polish historian, medievalist, archivist, graduate of the University of Lviv, professor at the Stefan Batory University in Vilnius and the University of Łódź. Zajączkowski was born on January 29, 1890 in Lviv. He studied history at the University of Lviv. In 1921, at the same university, he defended his doctoral thesis on Samogitia in the 13th century. He worked in the State Archives in Lviv. He published scientific works in the magazines „Kwartalnik Historyczny” and „Ateneum Wileńskie”. In the academic year 1927/1928 he completed a research internship in France. In 1930, he obtained his habilitation at the Faculty of Humanities of the Jan Kazimierz University in Lviv based on the work Poland and the Teutonic Order in the last years of the reign of Władysław Łokietek. In 1932, Zajączkowski was appointed to the Department of Medieval History and Auxiliary Sciences of History at the Faculty of Humanities of the Stefan Batory University in Vilnius, where he worked until December 15, 1939. After arriving in Vilnius, in addition to working at the university, he actively participated in the activities of many societies and scientific institutions, continued research on the history of Lithuania and the Teutonic Order in Prussia in the 13th–15th centuries. He published numerous works in this field (books, articles, reviews), which contributed a significant contribution to understanding the medieval history of Lithuania and neighboring Prussia. After World War II, Zajączkowski lived in Łódź, and in the years 1945–1960 he worked at the University of Łódź. He died on October 10, 1977.

KEYWORDS: interwar Vilnius, Stefan Batory University, Stanisław Zajączkowski, historical research, medieval history of Lithuania, the Teutonic Order.

Wstęp

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie krótkiego życiorysu i dorobku naukowego Stanisława Franciszka Zajączkowskiego (1890–1977), polskiego historyka, mediewisty, archiwisty, absolwenta Uniwersytetu we Lwowie, profesora Uniwersytetu Stefana Batorego oraz Uniwersytetu Łódzkiego. W pracy zostaną omówione najważniejsze publikacje Zajączkowskiego, ze szczególnym uwzględnieniem prac poświęconych dziejom Litwy i Prus w XIII–XV w. Artykuł został napisany na podstawie źródeł archiwalnych i drukowanych, publikacji samego Zajączkowskiego oraz opracowań historyków polskich.

W okresie lwowskim

Stanisław Franciszek Zajączkowski urodził się 29 stycznia 1890 r. we Lwowie z ojca Stanisława i matki Marii z Mogilnickich. Po ukończeniu I gimnazjum w Rzeszowie w 1908 r. rozpoczął studia historyczne na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu we Lwowie. W 1914 r. na tymże uniwersytecie przedstawił rozprawę doktorską *Studia nad dziejami Żmudzi w wieku XIII i XIV* oraz zdał egzamin z historii polskiej i powszechnej. Jednak do promocji nie doszło, gdyż po wybuchu pierwszej wojny światowej został powołany do wojska austriackiego. We wrześniu 1916 r. dostał się do niewoli rosyjskiej. Wrócił do Lwowa dopiero w maju 1921 r. Pracował jakiś czas w Archiwum Kapituły Metropolitalnej obrządku łacińskiego, we wrześniu 1921 r. otrzymał posadę w Archiwum Państwowym we Lwowie. W listopadzie 1921 r. na Uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie obronił pracę doktorską o Żmudzi w XIII w. (promotorem był prof. Stanisław Zakrzewski). Od 1 lutego do 30 czerwca 1926 r. na tymże uniwersytecie, nie rezygnując z pracy w archiwum, pełnił zastępczo obowiązki starszego asystenta w Zakładzie Nauk Pomocniczych Historii¹.

Po obronie doktoratu Stanisław Zajączkowski kontynuował badania i publikował prace naukowe, których większość była poświęcona dziejom Litwy, szczególnie Żmudzi. W 1925 r. została wydana nakładem Towarzystwa Naukowego we Lwowie jego rozprawa doktorska, w której omawiał on geograficzne położenie Żmudzi, jej granice, próby opanowania Żmudzi przez Krzyżaków i stosunki Żmudzi z Litwą właściwą za czasów panowania wielkich książąt litewskich: Mendoga (lit. Mindaugas), Trojnata (lit. Treniota), Wojsiełka (lit. Vaišvilas lub Vaišelga) i Trojdena (lit. Traidenis)².

¹ Lietuvos centrinis valstybės archyvas (dalej: LCVA), f. 175, ap. 5 (IVB), b. 314, Curriculum Vitae Stanisława Zajączkowskiego, k. 12; f. 175, ap. 1(I)Bb, b. 788, Zgłoszenie dr. Stanisława Zajączkowskiego, prof. nadzwyczajnego Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie o służbie wojskowej w armii austriackiej, Wilno, dnia 8 listopada 1933 r., k. 54; f. 175, ap. 1(I)Bb, b. 788, Zaświadczenie mjr k. s. Józefa Zawistowskiego i mjr. k. s. dr. Kazimierza Sarnickiego o przebiegu służby S. Zajączkowskiego w byłej armii austriacko-węgierskiej, 1.XII.1933, k. 56; f. 175, ap. 1(I)Bb, b. 788, Wykaz służby Stanisława Zajączkowskiego, k. 58–61; f. 175, ap. 1(I)Bb, b. 788, Opisanie kwalifikacyjne dr. Stanisława Zajączkowskiego, archiwisty w VII st. sł. Archiwum Państwowego we Lwowie za lata 1927 i 1929, k. 77–78.

² S. Zajączkowski, *Studia nad dziejami Żmudzi wieku XIII z mapą*, Lwów 1925.

W 1926 r. w czasopiśmie „Kwartalnik Historyczny” ukazał się obszerny artykuł Zajączkowskiego *Przymierze polsko-litewskie 1325 roku*³. Okazję do zajęcia się tym tematem dała przypadająca w 1925 r. 600 rocznica tego wydarzenia. Ponieważ sam akt układu się nie zachował, przed badaczami powstały trudności w określeniu jego treści. Zajączkowski sugerował, że prawdopodobnie król polski Władysław Łokietek i wielki książę litewski Giedymin zawarli wówczas układ, według którego zobowiązali się organizować wspólne wyprawy wojenne na nieprzyjaciół i pomagać sobie nawzajem w razie obcego najazdu. Porozumiano się także w sprawie zaprzestania najazdów przez Litwinów na ziemie polskie oraz zwolnienia jeńców uprowadzonych na Litwę podczas tych najazdów. Zgodnie z panującą w tamtych czasach tradycją układ został umocniony zawarciem związku małżeńskiego Kazimierza, syna Władysława Łokietka, z Aldoną, córką Giedymina. Według polskich kronikarzy razem z Giedyminówną wróciło do Polski z niewoli litewskiej ponad 20 tys. osób. Po przybyciu do Krakowa księżniczka litewska 30 kwietnia 1325 r. przyjęła chrzest i imię Anna. Jej ślub z Kazimierzem (oboje narzeczeni mieli wtedy po 15 lat) odbył się 16 października 1323 r., po powrocie do Polski poselstwa z Awinionu ze zgodą papieża na związek małżeński królewicza katolika ze świeżo ochrzczonej Giedyminówną. W 1333 r. po śmierci Władysława Łokietka Kazimierz został królem Polski, razem z nim została koronowana również Aldona Anna. Królowa zmarła 26 maja 1339 r. Swemu królewskiemu małżonkowi pozostawiła dwie córki – Elżbietę i Kunegundę. Pierwsza z nich została żoną Bogusława V, księcia szczecińskiego z pomorskiej dynastii Gryfitów, druga – żoną Ludwika VI Wittelsbacha, księcia bawarskiego i elektora brandenburskiego⁴.

Zgodnie z układem polsko-litewskim Litwini pod wodzą namiestnika grodzieńskiego Dawida w 1326 r. brali udział w wyprawie Władysława Łokietka na Brandenburgię. Następnie, gdy w 1329 r. Krzyżacy wtargnęli na Żmudź, Władysław Łokietek najechał na ziemię chełmińską, tym samym zmuszając Krzyżaków do wycofania się ze Żmudzi i skierowania większości swoich sił przeciwko Polakom. Jednak już w 1330 r. podczas następnej wyprawy polsko-węgiersko-litewskiej na ziemię dobrzyńską i chełmińską pojawiły się sprzeczności pomiędzy sojusznikami, w czego wyniku Giedymin wycofał się z kampanii wojennej i wrócił ze swoimi wojami na Litwę po otrzymaniu od Łokietka odszkodowania za poniesione trudy. Zajście to wpłynęło ujemnie na trwałość przymierza polsko-li-

³ S. Zajączkowski, *Przymierze polsko-litewskie 1325 roku*, „Kwartalnik Historyczny” 1925, t. 40, s. 567–617.

⁴ Tamże, s. 569; G. Błaszczuk, *Dzieje stosunków polsko-litewskich od czasów najdawniejszych do współczesnych*, t. 1: *Trudne początki*, Poznań 1998, s. 112–115.

tewskiego. Jeszcze fatalniejszy dla współpracy militarnej polsko-litewskiej okazał się 1331 r. Miała się wówczas odbyć wspólna polsko-litewska wyprawa do Prus. Nie doszła ona jednak do skutku z powodu wylewów rzek. Wówczas Litwini, nie chcąc wracać bez łupów, spustoszyli w drodze powrotnej ziemie polskie. Po tych wypadkach władca polski uznał, że dalsze współdziałanie z Litwinami jest niemożliwe, chociaż nie uległo ono formalnemu zerwaniu przez żadną ze stron⁵.

W literaturze historycznej panują rozbieżne opinie o znaczeniu przymierza z 1325 r. Zdaniem Zajączkowskiego przymierze to nie odegrało większej roli w walce z Krzyżakami. Ponadto nawiązane wtedy współdziałanie militarne Polaków z poganami w walce z chrześcijańskim zakonem poważnie naruszało reguły ówczesnej europejskiej polityki międzynarodowej. Fakt ten odbił się głośnym echem w Europie i został wykorzystany w propagandzie antypolskiej. W rezultacie opinia o Polsce na Zachodzie znacznie się pogorszyła. Jednocześnie Zajączkowski i wiele innych polskich historyków wymieniło również pozytywne skutki przymierza. Na pewien czas zaprzestano najazdów litewskich na ziemie polskie, do kraju z niewoli litewskiej wrócili jeńcy, zapoczątkowano tradycję współdziałania wojskowego przeciwko Krzyżakom⁶.

Międzywojenni i emigracyjni badacze litewscy układ ten, jak i wszelkie inne związki Litwy z Polską, oceniali negatywnie, podkreślając, że Polacy korzystali z militarnej pomocy Litwinów, a sami na pomoc Litwie nie spieszyli⁷. Z taką opinią nie zgadza się współczesny polski historyk Grzegorz Błaszczyk. Po podsumowaniu opinii badaczy Błaszczyk doszedł do wniosku, że przymierze polsko-litewskie z 1325 r., mimo że trwało stosunkowo niedługo i przyniosło Polsce wiele problemów, w tym politycznych, było jednym z pierwszych kroków na drodze zbliżenia Polski i Litwy, które później doprowadziło do trwałego sojuszu tych państw⁸.

W 1927 r. w czwartym tomie czasopisma „Ateneum Wileńskie”, wydawanego przez Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie, ukazała się publikacja Zajączkowskiego *Przyczynki do hipotezy o pochodzeniu dynastii Giedymina ze Żmudzi*⁹. Opierając się głównie na źródłach krzyżackich, udawał on, że władcy litewscy Witenes i Giedymin pochodzili z dynastii książąt panującej w południowej

⁵ S. Zajączkowski, *Przymierze polsko-litewskie*, s. 614–617.

⁶ Tamże, s. 617; G. Błaszczyk, *Dzieje stosunków polsko-litewskich*, s. 145.

⁷ *Lietuvos istorija*, red. A. Šapoka, fotografuotinis leidimas, Vilnius 1990, s. 70–71 (Lietuvos istoriografija); Z. Ivinskis, *Lietuvos istorija iki Vytauto Didžiojo mirties*, fotografuotinis leidimas, Vilnius 1991, s. 232–233 (Lietuvos istoriografija).

⁸ G. Błaszczyk, *Dzieje stosunków polsko-litewskich*, s. 146–147.

⁹ S. Zajączkowski, *Przyczynki do hipotezy o pochodzeniu dynastii Giedymina ze Żmudzi*, „Ateneum Wileńskie” 1927, t. 4, s. 392–416.

części Żmudzi, na co wskazują spotykane w źródłach nazwy *Castrum Gedemini* i *Wythes hoff*¹⁰. Giedymínowicze, przypuszczał Zajączkowski, mogli opanować najpierw całą Żmudź, a potem, wykorzystując jej siły, zawładnąć państwem litewskim. Mogli też na własną rękę wziąć udział w zamieszkach na Litwie i sięgnąć po władzę wielkoksiążęcą, a po jej osiągnięciu utwierdzić swą władzę także na całej Żmudzi. Po dojściu do władzy Giedymínowiczów na Żmudzi jakiś czas utrzymali się inni książęta, powoli jednak ich znaczenie zanikło¹¹.

Pochodzeniem Giedymínowiczów i ich powiązaniom z poprzednimi władcami Litwy interesował się również polski historyk i genealog, absolwent Uniwersytetu we Fryburgu w Szwajcarii (Université de Fribourg, Universität Freiburg), Józef Puzyna. W 1935 r. w dziesiątym tomie „Ateneum Wileńskiego” ukazała się jego rozprawa *Kim był i jak się naprawdę nazywał Pukuwer, ojciec Giedymína*¹². Puzyna próbował udowodnić, że Giedymínowicze byli prawowitymi spadkobiercami Trojdena, wielkiego księcia litewskiego od 1269 do 1282 r., i ustalił poczet rzekomych jego następców aż do Witenesa i Giedymína. Pierwszym z nich, według Puzyny, był Dowmont lub Domont (lit. Daumantas lub Domantas), który zginął podczas wyprawy litewskiej na Twer w 1285 r. Następcą Dowmonta był wspomniany w kronice wołyńskiej w 1289 r. książę Budikid, którego autor identyfikował z Butegeyde (lit. Butigeidis) znanym ze źródeł krzyżackich z 1290 r. Po nim władzę na Litwie miał przejąć jego brat Budiwid (lit. Budvydas). Tego ostatniego Puzyna identyfikował ze znanym z kroniki Dusburga Pukuwerem (Putuwerem), ojcem Witenesa i Giedymína¹³.

Zajączkowski szczegółowo przeanalizował i ocenił pracę Puzyny w recenzji opublikowanej w 1936 r. w „Kwartalniku Historycznym”. Uznawał on jego wkład w naświetleniu poszczególnych aspektów dziejów Litwy końca XIII w., jednak stanowczo odrzucał hipotezę o pochodzeniu dynastii Giedymínowiczów od Trojdena, gdyż nie znajdował jej potwierdzenia w źródłach¹⁴.

W odpowiedzi na recenzję Stanisława Zajączkowskiego Józef Puzyna napisał artykuł *Sukcesorowie Trojdena*, który został opublikowany w trzynastym tomie

¹⁰ Tamże, s. 412.

¹¹ Tamże, s. 412–414.

¹² J. Puzyna, *Kim był i jak się naprawdę nazywał Pukuwer, ojciec Giedymína*, „Ateneum Wileńskie” 1935, t. 10, s. 1–43.

¹³ Tamże, s. 34–41.

¹⁴ S. Zajączkowski, rec. Puzyna Józef. *Kim był i jak się naprawdę nazywał Pukuwer, ojciec Giedymína*. *Ateneum Wileńskie*, R. X, str. 1–43, *Wilno* 1935, „Kwartalnik Historyczny” 1936, t. 50, z. 2, s. 304–313.

„Ateneum Wileńskiego”¹⁵. W wielu przypadkach przyznawał on słusność recenzentowi, jednak nadal pozostawał przy mniemaniu, że Giedyminowicze byli prawowitymi sukcesorami Trojdena, który jego zdaniem, był najwybitniejszym władcą Litwy XIII w. i w daleko większym stopniu niż Mendog zasługiwał na uwagę historyków¹⁶.

Zarówno hipotezy Zajączkowskiego o żmudzkim pochodzeniu rodu Giedymina, jak i hipotezy Puzyny o pokrewieństwie Giedyminowiczów z Trojdenem nie potwierdzili inni badacze. Na przykład międzywojenny historyk litewski Juozas Jakštas na podstawie wzmianek o pochodzeniu Giedyminowiczów w kronikach niemieckich, rocznikach staroruskich i innych dostępnych mu źródłach, a także krytycznej analizy dzieł historyków polskich Kazimierza Chodynickiego, Stanisława Zajączkowskiego oraz Henryka Paszkiewicza, doszedł do wniosku, że ród ten wywodził się z Auksztoty, głównego ośrodka kształtowania się państwowości litewskiej. Pochodzenie Giedyminowiczów z Auksztoty potwierdzili również późniejsi badacze¹⁷.

Można dodać, że do ustalenia przodków Giedymina znacznie przyczynił się powojenny polski historyk Jerzy Ochmański. Po wnikliwym przeanalizowaniu historyczno-literackiego utworu z końca XIV w. *Zadonszczyna* o bitwie na Kulikowym Polu w 1380 r., spisane przez mnicha Sofonija, znalazł on przytoczony w nim wywód o przodkach Andrzeja i Dymitra Olgierdowiczów, starszych przyrodnych braci Jagiełły, którzy brali udział w tej bitwie. Autor *Zadonszczyny* nazywał bowiem Olgierdowiczów „prawniki Skołomendowy”. Zdaniem Ochmańskiego wyraz „prawniki” nie ma tu znaczenia dosłownego, tylko przenośne i oznacza dalszego potomka. Wobec tego, że pradziadem rzeczywistym Olgierdowiczów był wspomniany przez Piotra z Dusburga Pukuwer, Skołomenda wypada uznać za pierwszego historycznego przodka Olgierdowiczów, być może ojca Pukuwera. Skołomend (lit. Skalmantas) mógł żyć i działać jeszcze za czasów Mendoga. Skoro jednak milczą o nim wszystkie inne źródła, Ochmański przypuszcza, że w życiu politycznym Litwy swoich czasów nie osiągnął szczególnie wybitnego stanowiska i dopiero jego syn Pukuwer w końcu XIII w. zasiadł na tronie wielkoksiążęcym. Pukuwer, oprócz Witenesa i Giedymina, miał z całą pewnością dwóch dalszych synów, którymi był Wojni (lit. Vainius), książę połocki w latach 1326–1338(?), oraz Fedor (imię pogańskie nieznane), książę kijowski w latach 1331–1362(?).

¹⁵ J. Puzyna, *Sukcesorowie Trojdena*, „Ateneum Wileńskie” 1938, t. 13, z. 1, s. 1–31.

¹⁶ Tamże, s. 29.

¹⁷ J. Jakštas, *Naujausi Gedimino dinastijos kilmės tyrinėjimai*, „Lietuvos praeitis” 1940, t. 1, nr 1, s. 29–56; A. Nikžentaitis, *Giediminas*, Vilnius 1989, s. 5–7.

W źródłach wspomniany syn Witenesa Swelegote (lit. Žvalgaitis lub Žvalgutis) oraz syn Wojniego Lubko zmarli młodo, nie pozostawiając potomstwa. Nic nie wiadomo również o potomkach Fedora. Kontynuatorami dynastii byli potomkowie Giedymina, od którego imienia wzięła nazwę dynastia¹⁸.

Zajączkowski w roku akademickim 1927/1928, w celu dalszego pogłębiania wiedzy i zapoznania się z nowymi nurtami w nauce europejskiej, odbył staż naukowy we Francji. Zbierał materiały w Bibliotece Narodowej w Paryżu i archiwum w Dijon, uczęszczał na wykłady i seminaria z zakresu historii średniowiecznej powszechnej w Ecole Pratique des Hautes Etudes i Ecole de Chartres. Po powrocie ze stażu w 1929 r. wydał drukiem pracę *Polska a Zakon Krzyżacki w ostatnich latach Władysława Łokietka*¹⁹. W 1930 r. na jej podstawie habilitował się w zakresie historii średniowiecznej na Wydziale Humanistycznym Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie²⁰.

Naukową wartość książki Zajączkowskiego *Polska a Zakon Krzyżacki w ostatnich latach Władysława Łokietka* doceniali również późniejsi historycy. Powojenny polski historyk mediewista Kazimierz Jasiński (1920–1997) tak o niej pisał:

Pionierski charakter tej książki, bardzo dobry warsztat naukowy oraz przedstawienie konfliktu polsko-krzyżackiego na szerokim tle (między innymi z uwzględnieniem ówczesnego konfliktu papieżstwa z cesarstwem) sprawiają, że zalicza się ona do klasycznych pozycji w polskiej mediewistyce. [...] Jest to książka, z której wyników wielokrotnie korzystała i korzysta nadal polska nauka historyczna zarówno w badaniach analitycznych, jak i syntetycznych²¹.

W 1930 r. we Lwowie została wydana popularnonaukowa książka Stanisława Zajączkowskiego *Dzieje Litwy pogańskiej do 1386 roku*. W pierwszym jej rozdziale opisywał on położenie geograficzne krajów bałtyckich oraz wierzenia pogańskie ludów te kraje zamieszkujących, w drugim – dzieje monarchii Mendoga, w trzecim – upadek państwa litewskiego po śmierci Mendoga i jego odnowienie przez następnych władców, w czwartym – wzrost znaczenia Litwy za panowania Giedymina, w piątym – czasy panowania Olgerda i Kiejstuta, w szóstym – początek panowania

¹⁸ J. Ochmański, *Giedyminowicze – „prawnuki Skołomendowy”*, w: *Dawna Litwa: Studia historyczne*, Olsztyn, 1986, s. 19–24.

¹⁹ S. Zajączkowski, *Polska a Zakon Krzyżacki w ostatnich latach Władysława Łokietka*, Lwów 1929.

²⁰ LCVA, f. 175, ap. 5 (IVB), b. 314, Curriculum Vitae Stanisława Zajączkowskiego, k. 12.

²¹ K. Jasiński, *Nekrolog. Stanisław Zajączkowski (1890–1977)*, „Zapiski Historyczne: poświęcone historii Pomorza i krajów bałtyckich” 1978, t. 43, nr 4, s. 183–185.

Jagiełły i genezę unii polsko-litewskiej²². Książka została pozytywnie oceniona przez ówczesnych recenzentów. „Autor, doskonały znawca dziejów przedchrześcijańskich Litwy, kreśli popularny, lecz oparty na gruntownej znajomości literatury i materiału źródłowego szkic dziejów tego kraju do r. 1380 r.” – pisał recenzent podpisany H-ski na łamach „Ateneum Wileńskiego” i dodawał, że książkę, przeznaczoną dla szerszego ogółu, przeczyta z pożytkiem również fachowy historyk²³.

W 1930 r. Zajączkowski uczestniczył w V Powszechnym Zjeździe Historyków Polskich w Warszawie, na którym wygłosił referat *Żmudź w początkach unii polsko-litewskiej*. Referat został opublikowany w *Pamiętniku zjazdu*²⁴. Referent analizował w nim politykę książąt litewskich Jagiełły i Witolda względem Żmudzi w końcu XIV – początku XV w. Opierając się na źródłach i badaniach poprzedników, doszedł on do przekonania, że Jagiełło po objęciu tronu wielkoksiążęcego po śmierci swego ojca, wielkiego księcia litewskiego Olgerda (ur. 1296 lub ok. 1304, zm. 24 maja 1377 – książę witebski i krewski, następnie wielki książę litewski w latach 1345–1377) zdecydował się ostatecznie na przyjęcie chrztu w obrządku rzymskokatolickim. Na drodze realizacji tych zamierzeń mogła stanąć Żmudź, która już nieraz zaznaczała kategorycznie swoje negatywne stanowisko wobec zamierzeń chrystianizacji. Samodzielność Żmudzi nie była na rękę także Witoldowi, który po objęciu w 1392 r. władzy na Litwie rozwinął energicznie politykę unifikacyjną. Zarówno Jagiełło, jak i Witold byli zainteresowani ograniczeniem samodzielności Żmudzi i jej zespoleniem z pozostałą częścią Wielkiego Księstwa Litewskiego. Środkiem wiodącym do osłabienia Żmudzi miało być czasowe jej oddanie w posiadanie zakonu niemieckiego, co wcale nie oznaczało wcielenia tej ziemi na stałe do posiadłości zakonnych. Cel, który im przyświecał, został osiągnięty. Krótkie rządy krzyżackie spowodowały silne osłabienie elit żmudzkich, a więc tej warstwy społecznej, która była głównym czynnikiem odrębności i samodzielności Żmudzi. Ułatwiło to potem włączenie Żmudzi w skład Wielkiego Księstwa Litewskiego i jej chrystianizację w latach 1413–1417²⁵.

Ponadto w 1930 r. w siódmym tomie czasopisma „Ateneum Wileńskie” ukazał się artykuł Zajączkowskiego *Witold wielki książę litewski 1430–1930*, poświęcony

²² S. Zajączkowski, *Dzieje Litwy pogańskiej do 1386 roku*, Lwów 1930.

²³ H-ski, rec. Zajączkowski Stanisław, *Dzieje Litwy pogańskiej do 1386 r.*, Lwów: Wydawnictwo Zakładu Naukowego im. Ossolińskich, 1930. Str. 77 + nlb + 4 ryciny, „Ateneum Wileńskie” 1930, t. 7, z. 3–4, s. 908–909.

²⁴ S. Zajączkowski, *Żmudź w początkach unii polsko-litewskiej*, Lwów 1930 (Nadbitka z „Pamiętnika V Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Warszawie 28 listopada – 4 grudnia 1930 r.”).

²⁵ Tamże, s. 343–344.

wielkiemu księciu litewskiemu w związku z obchodzoną 500 rocznicą jego zgonu²⁶. We wstępie artykułu autor zaznaczał, że osoba księcia Witolda i jego działalność dzięki licznym pracom polskich i niemieckich historyków jest dobrze znana. Wobec tego zajął się on głównie kwestią, czy słusznie wielu autorów uważa Witolda za postać wybitną. W tym celu przeanalizował najważniejsze dwa kierunki działalności Witolda, skierowane na wzmocnienie pozycji państwa litewskiego w związku z Polską oraz likwidację samodzielności Żmudzi. Po dokładnym przestudiowaniu istniejącej literatury przedmiotu Zajączkowski doszedł do wniosku, że pomyślne rezultaty osiągnięte przez Witolda w obu tych sprawach są wystarczające, aby z perspektywy litewskiej wyznaczyć mu wybitne miejsce w historii Litwy²⁷.

W okresie wileńskim

W 1932 r. Stanisław Zajączkowski został powołany na Katedrę Historii Średniowiecznej i Nauk Pomocniczych Historii na Wydziale Humanistycznym Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie. W 1936 r. na tymże uniwersytecie został profesorem zwyczajnym²⁸, w 1938 – prorektorem²⁹.

Po przybyciu do Wilna, poza pracą na uniwersytecie, czynnie uczestniczył w działalności wielu towarzystw i instytucji naukowych. Był członkiem Wileń-

²⁶ S. Zajączkowski, *Witold wielki książę litewski 1430–1930*, „Ateneum Wileńskie” 1930, t. 7, z. 3–4, s. 455–468.

²⁷ Tamże, s. 467.

²⁸ LCVA, f. 175, ap. 5 (IVB), b. 314, Protokół nr 11 z posiedzenia Rady Wydziałowej Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie z 17 VI 1936 roku w sprawie mianowania profesora nadzwyczajnego S. Zajączkowskiego profesorem zwyczajnym, k. 18; f. 175, ap. 5 (IVB), b. 314, Referat Komisji wybranej do opracowania wniosku w sprawie mianowania prof. nadzwyczajnego S. Zajączkowskiego profesorem zwyczajnym, k. 7–11; f. 175, ap. 5 (IVB), b. 314, Wydział Humanistyczny Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie do p. Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego przez Rektorat (w sprawie mianowania profesora nadzwyczajnego S. Zajączkowskiego profesorem zwyczajnym), Wilno, 4 VII 1936, k. 6.

²⁹ Tamże, f. 175, ap. 1(I)Bb, b. 788, Pismo ministra wyznań religijnych i oświecenia publicznego do Rektoratu Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie o zatwierdzeniu prof. dr. Stanisława Zajączkowskiego na prorektora USB w Wilnie na lata akademickie 1938/39 i 1939/1940, Warszawa, dn. 9 czerwca 1938 r., k. 46; f. 175, ap. 14, b. 664, Rektor, ks. prof. Aleksander Wóycicki do prof. dr. Stanisława Zajączkowskiego [Rektor zawiadamia Zajączkowskiego o jego zatwierdzeniu na prorektora USB na lata akademickie 1938/39 i 1939/1940], Wilno, 23.VI.1938 r., l. 2.

skiego Oddziału Polskiego Towarzystwa Historycznego, Towarzystwa Przyjaciół Nauk oraz Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej w Wilnie, a także Towarzystwa Naukowego we Lwowie oraz Komisji Historycznej Polskiej Akademii Umiejętności³⁰. W 1935 r. przyczynił się znacznie do zorganizowania VI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie³¹.

W okresie wileńskim Zajączkowski kontynuował badania dziejów Litwy i zakonu krzyżackiego oraz publikował prace z tego zakresu. W 1934 r. w Toruniu nakładem Instytutu Bałtyckiego ukazała się jego książka *Zarys dziejów Zakonu Krzyżackiego w Prusach*. Książka zawierała wstęp, sześć rozdziałów i zakończenie. We wstępie autor rozpatrywał stan badań dziejów zakonu krzyżackiego oraz jego początki w Palestynie, w rozdziale pierwszym – początki państwa krzyżackiego nad Bałtykiem, w rozdziale drugim – budowę państwa krzyżackiego w Prusach, w rozdziale trzecim – zabór Pomorza Gdańskiego i konflikt z Polską, w rozdziale czwartym – czasy największej świetności państwa krzyżackiego, w rozdziale piątym – upadek państwa krzyżackiego, w rozdziale szóstym – ostatnie lata zakonu w Prusach, w zakończeniu – dzieje zakonu po sekularyzacji oraz jego rolę dziejową³².

Zakon krzyżacki, założony w 1190 r. w Jerozolimie jako Zakon Szpitala Najświętszej Marii Panny Domu Niemieckiego, szybko zorientował się – sugerował Stanisław Zajączkowski – że położenie chrześcijan w Palestynie jest niepewne i zaczął szukać punktu oparcia w Europie. Najpierw Krzyżacy próbowali osiedlić się na Węgrzech, gdzie w zamian za obietnicę obrony wschodnich granic król węgierski Andrzej II nadał im władania ziemskie nad rzeką Borsą jako beneficjum³³.

Krzyżacy na przydzielonym im terytorium zaczęli budować zamki oraz wprowadzać niemieckich osadników. Jednak kiedy w 1225 r. podjęli próbę uwolnienia się spod zależności lennej od króla Węgier, zostali wygnani z kraju. Poszukując miejsca dla osiedlenia się i realizacji planów, zakon krzyżacki zwrócił uwagę na pobrzeże bałtyckie. W 1226 r. książę mazowiecki Konrad, mając trudności w obronie granic księstwa przed rabunkowymi napadami Prusów, oddał zakonowi w dzierżawę ziemię chełmińską, która miała stanowić bazę do rozpoczęcia walk z plemionami

³⁰ Tamże, f. 175, ap. 5 (IVB), b. 314, Curriculum Vitae Stanisława Zajączkowskiego, k. 12.

³¹ *Kronika VI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie 17–20 września 1935 roku*, „Kwartalnik Historyczny” 1935, t. 49, s. 728–765; *VI Powszechny Zjazd Historyków Polskich*, „Ateneum Wileńskie” 1936, t. 11, s. 816–819.

³² S. Zajączkowski, *Zarys dziejów Zakonu Krzyżackiego w Prusach*, Toruń 1934.

³³ Beneficjum – we wczesnym średniowieczu warunkowe nadanie ziemi, urzędu itp. połączone z pełnieniem określonych obowiązków, głównie wojskowych, w: *Słownik języka polskiego*, t. 1: A–K, red. naczelny PWN R. Łąkowski, red. naczelny encyklopedii i słowników PWN W. Kryszewski, Warszawa 1978, s. 137.

Prusów, zagrażającymi północnym rubieżom Mazowsza. Takim sposobem – zaznaczał Zajączkowski – znalazł się zakon na terytorium, które od dawna interesowało książąt niemieckich. Ekspansja niemiecka (*Drang nach Osten*) w tym kierunku szła już od połowy XII w. Niemcom udało się narzucić swoje panowanie Słowianom zachodnim (połabskim) i zhołdować książąt Zachodniego Pomorza. Zakon Krzyżacki, jako ważny czynnik ekspansji niemieckiej, cieszył się dużym poparciem książąt niemieckich i dzięki niemu zdołał zbudować nad Bałtykiem państwo, które ułatwiało opanowanie basenu Morza Bałtyckiego przez Niemców. W następstwie działalności niemieckiego zakonu i sprowadzonych przez niego osadników ziemia Prusów została po podbiciu szybko zagospodarowana, jednak proces ten był połączony z wyniszczeniem i wynarodowieniem rdzennej ludności³⁴.

Ponadto powstałe na ziemi Prusów państwo krzyżackie, udowadniał Stanisław Zajączkowski, zaciążyło fatalnie na losach dwóch sąsiednich państw – polskiego i litewskiego, wywierając na nie wpływ ujemny, wstrzymujący ich dalszy rozwój. Przez zabór Pomorza Gdańskiego Polska została odcięta od Bałtyku i pozbawiona tych korzyści, jakie przynosi bezpośrednia styczność z morzem. Litwa także zaczęła odczuwać coraz boleśniej nacisk Krzyżaków, dążących do podboju Żmudzi. Niebezpieczeństwo krzyżackie przyczyniło się w niemałym stopniu do powstania w kołach kierowniczych państwa polskiego i litewskiego idei o unii, która została urzeczywistniona w końcu XIV w. Połączonymi siłami państwa polsko-litewskiego udało się wstrzymać ekspansję niemiecką, jednak z różnych powodów nie dokonano likwidacji jej ośrodka na południowych wybrzeżach Bałtyku. W spuściznie po zakonie krzyżackim powstały z czasem Prusy Wschodnie, które kontynuowały zaborcze tradycje zakonu³⁵.

Książka Stanisława Zajączkowskiego została zauważona i pozytywnie oceniona przez innych historyków. Absolwent i ówczesny pracownik Uniwersytetu Stefana Batorego, historyk Henryk Łowmiański w opublikowanej na łamach „Ate-neum Wileńskiego” recenzji pisał:

Odznacza się praca jasnym i przejrzystym wykładem, tudzież wszechstronnym ujęciem przedmiotu. Główną uwagę poświęca autor stosunkom politycznym, ale uwzględnia również rozwój kulturalny i gospodarczy Prus. Zarys doskonale odpowiada swemu przeznaczeniu, w zwięzły i rzeczowy sposób popularyzując wyniki badań zarówno niemieckiej jak i polskiej historiografii, zaznaczając kwestie sporne i przekładając nacechowane umiarem ich rozwiązania.

³⁴ S. Zajączkowski, *Zarys dziejów Zakonu*, s. 70–72.

³⁵ Tamże, s. 73–75.

Zastrzeżenie recenzenta wzbudzała tylko używana przez Zajączkowskiego nazwa „zakon krzyżacki”. Taka nazwa była rozpowszechniona w historiografii polskiej dla określenia zakonu niemieckiego. W dawnej polszczyźnie krzyżackimi nazywano wszelkie zakony rycerskie noszące krzyż na płaszczach, dlatego – uważał Łowmiański – bardziej odpowiednią wydaje się nazwa „zakon niemiecki”³⁶.

W 1935 r. w Toruniu ukazała się następna praca Stanisława Zajączkowskiego zatytułowana *Podbój Prus i ich kolonizacja przez Krzyżaków*³⁷. Praca zawierała wstęp, dwa rozdziały oraz zakończenie. We wstępie omawiał on literaturę i źródła oddzielnie do dziejów podboju, oddzielnie do dziejów kolonizacji Prus³⁸. W rozdziale I naświetlał orężny podbój Prus przez zakon krzyżacki, powstania pruskie przeciw zakonowi (I powstanie pruskie w 1242 r., II powstanie pruskie zwane też Wielkim Powstaniem Pruskim w latach 1260–1274, III powstanie pruskie w 1295 r.), okoliczności ich wybuchu, przebieg, przyczyny i skutki porażki³⁹. Rozdział II poświęcony jest kolonizacji Prus za czasów krzyżackich. Oprócz kolonizacji niemieckiej autor wspomina także o kolonizacji polskiej i litewskiej⁴⁰.

W zakończeniu Zajączkowski sugeruje, że państwo zakonu krzyżackiego nad Bałtykiem zostało zbudowane przez podbój i kolonizację. Orężny podbój Prus był prawie wyłącznym dziełem zakonu, który czerpał z Niemiec zasoby i środki do zrealizowania tego dzieła. Polska, która przeżywała w tym czasie okres rozbięcia dzielnicowego, nie była w stanie temu zapobiec. Dzięki orężnemu podbojowi Prus w XIII w. uzyskano terytorium dla przyszłego państwa krzyżackiego. Trzeba było jednak osadzić na nim ludność, na której można było oprzeć dalszą budowę państwa. Zakon rozpoczął więc kolonizację i prowadził ją w sposób planowy oraz systematyczny. Kolonizacja niemiecka rozwijała się w XIII i XIV w. i objęła, poza ziemią chełmińską, północno-zachodnie ziemie pruskie. Kolonizacja polska rozpoczęła się już w XIII w., jednak dopiero w XIV, a zwłaszcza od połowy XV przybrała na sile i intensywności, obejmując prawie wyłącznie pas południowych słabo zamieszkałych obszarów pruskich. Kolonizacja litewska przypadła na czasy późniejsze, na koniec XV i początek XVI w. Ograniczała się do Skalowii wraz z późniejszym regionem kłajpedzkim oraz do północnej i północno-zachodniej Nadrowii⁴¹.

³⁶ H. Łowmiański, rec. Zajączkowski St., *Zarys dziejów Zakonu Krzyżackiego w Prusach*, Toruń 1934. Nakładem Instytutu Bałtyckiego. Str. 75, „Ateneum Wileńskie” 1935, t. 10, s. 366–367.

³⁷ S. Zajączkowski, *Podbój Prus i ich kolonizacja przez Krzyżaków*, Toruń 1935.

³⁸ Tamże, s. 1–11.

³⁹ Tamże, s. 12–31.

⁴⁰ Tamże, s. 32–52.

⁴¹ Tamże, s. 53–54.

W 1937 r. w „Ateneum Wileńskim” opublikowano jeszcze jedną pracę Stanisława Zajączkowskiego – *Studia nad procesami Polski i Litwy z Zakonem Krzyżackim w latach 1420–1433*⁴². Po przeanalizowaniu materiałów źródłowych dotyczących procesów sądowych polsko-litewsko-krzyżackich z lat 1420–1433 doszedł on do wniosku, że zakończyły się one bez żadnego pozytywnego rezultatu, podobnie jak poprzednie procesy Polski z zakonem w latach 1320–1321 i 1339. Krzyżacy bowiem zajmowali nieustępliwe stanowisko w sprawie zagarniętych przez nich ziem i uzasadniali prawo do ich posiadania darowiznami wystawionymi na rzecz zakonu przez władców polskich i litewskich, które w dodatku były potwierdzone przez cesarzy i papieży⁴³.

Z pomniejszych prac napisanych przez Stanisława Zajączkowskiego można wspomnieć artykuł o historiografii litewskiej⁴⁴, wydany również w formie oddzielnej broszury⁴⁵, oraz o dwóch pracach w języku litewskim opublikowanych w 1940 i 1941 r. w Kownie⁴⁶.

W okresie wileńskim Zajączkowski opublikował również liczne recenzje prac autorów litewskich i niemieckich. Na przykład w 1933 r. w czasopiśmie „Ateneum Wileńskie” ukazała się napisana przez niego recenzja pracy litewskiego autora Antanasa Salysa *Die žemaitischen Mundarten. Teil I. Geschichte des žemaitischen Sprachgebiets* (Dialekty żmudzkie. Część I. Historia obszaru języka żmudzkiego). Praca napisana w języku niemieckim wydana została w 1930 r. w Kownie⁴⁷.

Salys w swej pracy najpierw zastanawiał się nad tym, kiedy pojawiły się w źródłach nazwy Żmudzi i Żmudzinów, oraz nad rozległością obszaru zajmowanego przez Żmudzinów w XIII i XIV w., a także osobno tych części Żmudzi, które w omawianych wiekach zaliczano do innych obszarów plemiennych. Były to zachodnia część Żmudzi po rzekę Windawę (lit. Venta), figurująca w dokumentach z połowy XIII stulecia pod nazwą Kuronii, oraz północny pas ziemi żmudzkiej, który w tych czasach wchodził w skład włości semigalskich. Następnie autor

⁴² S. Zajączkowski, *Studia nad procesami Polski i Litwy z Zakonem Krzyżackim w latach 1420–1423*, „Ateneum Wileńskie” 1937, t. 12, s. 282–403.

⁴³ Tamże, s. 401–403.

⁴⁴ S. Zajączkowski, *Litewski ruch naukowy w zakresie historii (Próba charakterystyki)*, „Kwartalnik Historyczny” 1935, t. 49, nr 3, s. 301–339.

⁴⁵ S. Zajączkowski, *Litewski ruch naukowy w zakresie historii: Próba charakterystyki*, Lwów 1935.

⁴⁶ S. Zajączkowski, *Kaip jotvingiai buvo vadinami viduriniais amžiais*, Kaunas 1940 (Atspaudas iš „Lietuvos Praeities” I tomo); tenże, *Jotvingų problema istoriografijoje*, Kaunas 1941.

⁴⁷ S. Zajączkowski, rec. Salys Anton, *Die žemaitischen Mundarten. Teil I. Geschichte des žemaitischen Sprachgebiets*. Inaugural Dissertation. Kaunas 1930. Akc. „Spindulio” B-vės Spaustuvė. Str. 146 z mapą, „Ateneum Wileńskie” 1933, t. 8, z. 3–4, s. 367–368.

omówił właściwy żmudzki obszar językowy, który dzielił na trzy części: Karszowia (lit. Karšuva), Saulia (lit. Šiaulių žemė) i rdzenna Żmudź (lit. Žemaitija). Ta ostatnia była opracowana najbardziej szczegółowo. Salys starał się ustalić właściwe brzmienie wspominanych w źródłach nazw topograficznych, przedstawił rozwój polityczny Żmudzi i zmiany jej granic od połowy XIII do początku XV w. oraz dzieje osadnictwa żmudzkiego w okręgu Kłajpedy i pogranicznej ziemi pruskiej Skałowii (lit. Skalvija).

Zajączkowski zaznaczał, że wywody litewskiego autora oparte są na źródłach opublikowanych i literaturze, przede wszystkim niemieckiej. Z materiałów archiwalnych Salys nie korzystał zupełnie. Pominął on także ważne dla badanego tematu prace polskich autorów Eugeniusza Kucharskiego i Ludwika Krzywickiego. Lokalizacja niektórych nazw topograficznych również wymagała pewnych uzupełnień i poprawek. Mimo tych braków praca Salysa, uważał Zajączkowski, miała znaczenie dla badań nad dziejami dawnej Żmudzi, rzuciła bowiem wiele światła na topografię i dzieje osadnictwa, stosunki wewnętrzne i jej rozwój terytorialny⁴⁸.

W 1934 r. na łamach tego samego czasopisma ukazała się napisana przez Zajączkowskiego recenzja zbiorowej pracy autorów litewskich *Vytautas Didysis, 1350–1430* (Witold Wielki 1350–1430), wydanej w Kownie w 1930 r. z okazji 500 rocznicy śmierci wielkiego księcia litewskiego⁴⁹. Recenzowany zbiór zawierał przedmowę Romasa Batury, artykuły litewskich historyków: Adolfasa Šapoki, Zenonasa Ivinskisa, Valentinas Dėdinasa, Antanasa Kučinskasa, Simasa Sužiedėlisa, Pauliusa Šležasa oraz Marii Krasauskaitė. Zajączkowski po przeanalizowaniu tych prac doszedł do wniosku, że zamieszczone w zbiorze publikacje nie zawierają żadnych nowych wyników badań. Ich autorzy stawiali sobie widocznie za cel zebranie i uwypuklenie faktów świadczących o Witoldzie jako wybitnym mężu stanu i narodowym bohaterze Litwy. W stosunku do Polski Witold przedstawiany był jako separatysta, który zgodził się wprawdzie w 1385 r. na zawarcie unii Litwy z Polską, ale tylko dla osiągnięcia pewnych określonych celów, przede wszystkim dla usunięcia Jagielly z Litwy, a następnie przez cały czas panowania dążył do zupełnego niezależnienia Litwy od Polski. Swoją rolę Witold osiągnął jedynie częściowo, doprowadzając do przekształcenia Litwy w równe Królestwu Polskiemu państwo związkowe; nie zdołał natomiast, z powodu sprzeciwu Polaków, przeprowadzić swej koronacji, która byłaby aktem ostatecznego zerwania unii. Te poglądy na rolę Witolda i stosunek jego do Polski, zdaniem Stanisława Zajączkowskiego,

⁴⁸ Tamże, s. 369.

⁴⁹ S. Zajączkowski, rec. *Vytautas Didysis, 1350–1430*. Redagavo P. Šležas, Kaunas 1930. Str. XXIV + 296, z mapą, „Ateneum Wileńskie” 1934, t. 9, s. 314–319.

wynikały z antypolskich nastrojów ówczesnego społeczeństwa litewskiego, które potrzebowały narodowego bohatera i symbolu walki z Polakami⁵⁰.

Zajączkowski zrecenzował także książkę litewskiego historyka, profesora Uniwersytetu Witolda Wielkiego w Kownie ks. Jonasa Totoraitisa *Sūduvos Suvalkijos istorija* (*Historia Sudowii-Suwałszczyzny*). Książka, a właściwie pierwsza jej część, była wydana w Kownie w 1938 r. Autor omawiał w niej dzieje tej ziemi od czasów panowania Jagiełły i Witolda aż do rozbiorów Polski⁵¹.

Zdaniem Zajączkowskiego praca Totoraitisa zasługiwała na bliższe zajęcie się nią przede wszystkim dlatego, że dotyczyła zagadnienia, które dotychczas nie było bliżej poruszane. Jednocześnie recenzent zaznaczał, że nie zamierza poddawać jej krytycznemu rozbiorowi, pozostawiając to znawcom tej kwestii, a chce tylko zwrócić uwagę na pewne jej charakterystyczne elementy. Przykładowo Totoraitis nie określał dokładnie, do jakiego terytorium odnosi się nazwa „Sūduva” lub „Suwałszczyzna”. Podobnie brakuje konkretnych wiadomości o powstaniu i rozpowszechnieniu się samej nazwy Suwałszczyzny. Poważne zastrzeżenia budzi też wybór źródeł i literatury przedmiotu. Przykładowo, Totoraitis ani słowem nie wspomina i nigdzie nie powołuje się na ważne dla geografii historycznej Litwy prace polskich uczonych Jana Jakubowskiego lub Henryka Łowmiańskiego.

Opuszczenia tego rodzaju i brak bliższego określenia stosunku autora do źródeł i literatury razi w książce zawodowego historyka, jakim jest ks. prof. Totoraitis, i wzbudzić może pewną nieufność do jego pracy, która ze względu na temat dotąd nieopracowany oraz ogrom zebranego materiału faktycznego, powinna zająć wybitne miejsce we współczesnej literaturze naukowej – ubolewał Zajączkowski⁵².

Na uwagę zasługuje napisana przez Zajączkowskiego i opublikowana w 1935 r. w czasopiśmie „Ateneum Wileńskie” recenzja książki historyka niemieckiego Ericha Maschkego *Der deutsche Ordenstaat. Gestalten seiner grossen Meister* (*Niemieckie państwo krzyżackie. Sylwetki jego wielkich mistrzów*), wydana w 1935 r. w Hamburgu⁵³.

⁵⁰ Tamże, s. 318–319.

⁵¹ S. Zajączkowski, rec. Totoraitis Jonas. *Sūduvos Suvalkijos istorija*. I dalis (*Historia Sudowii-Suwałszczyzny*. Część I). Kaunas 1938. Vytauto Didžiojo Universiteto Teologijos Filosofijos Fakulteto leidinys. – Str. IV + 702 + 2 mapy, „Ateneum Wileńskie” 1939, t. 14, z. 1, s. 281–284.

⁵² Tamże, s. 283.

⁵³ S. Zajączkowski, rec. Maschke Erich: *Der deutsche Ordenstaat. Gestalten seiner grossen Meister*. Hamburg 1935. Haseatische Verlagsanstalt. Str. 127, „Ateneum Wileńskie” 1935, t. 10, s. 367–374.

Doktor Maschke w swej książce przedstawiał dzieje zakonu krzyżackiego w Prusach Wschodnich i jego państwa wytworzonego na tym obszarze, ujęte w formę życiorysów pięciu wielkich mistrzów: Hermana von Salza (1210–1239), Lutra Brunświckiego (1331–1335), Winryka von Kniprode (1351–1382), Henryka von Plauen (1410–1414) oraz Albrechta Brandenburskiego (1511–1525). Zajączkowski, przystępując do recenzowania pracy Ericha Maschkego, trafnie zauważył, że można w niej dopatrzyć się pewnych analogii, jakie zachodziły między prądami nurtującymi społeczeństwo w ówczesnych Niemczech a tym, co tkwiło w istocie zakonu krzyżackiego, co występowało w jego działalności i rozwoju dziejowym. Ten punkt wyjściowy omawianej pracy, sugerował recenzent, odbił się silnie na jej treści, pociągając za sobą entuzjazm i zachwyt autora działalnością zakonu oraz jego rolą dziejową, z którymi nie zawsze można się zgodzić⁵⁴.

Przed wszystkim Zajączkowski nie zgadzał się z Erichem Maschkiem w kwestii charakteru państwa zakonu krzyżackiego w Prusach. Według niemieckiego historyka założone przez zakon państwo było państwem misyjnym, mającym na celu szerzenie chrześcijaństwa i zachodniej kultury. Zajączkowski zaś, odwołując się do faktów historycznych, udowydniał, że nawet jeśli państwo krzyżackie w Prusach było pomyślane jako misyjne i początkowo takim było, to w XIV w., a może i wcześniej, zakon krzyżacki i jego państwo traciły coraz bardziej ten misyjny charakter, a przybierały militarny i zaborczy. Fakty tego rodzaju, jak przeprowadzony w sposób bezwzględny i podstępny zabór Pomorza, straszne spustoszenia Wielkopolski w 1331 r., metody walk z Litwinami i Prusami, świadczą o Krzyżakach jako czynniku siły politycznej i wojskowej, nie pozwalają zaś widzieć w nich zbyt rozwiniętego ducha chrześcijańskiego⁵⁵.

Zajączkowski odrzucał także insynuacje niemieckiego historyka o jakoby „nieprawdziwej” chrystianizacji Litwy w czasach panowania Władysława Jagiełły. Naturalnie – pisał wileński historyk – że w latach 1386–1387 cały naród litewski nie przemienił się od razu w gorliwych chrześcijan. Proces chrystianizacji innych narodów, w tym Prusów w państwie krzyżackim, wymagał zawsze dłuższego czasu. Również nieuzasadnione były zarzuty Maschkego, że w bitwie pod Grunwaldem przeciwko rycerstwu zachodnioeuropejskiemu walczyły same „elementy wschodnie”, wrogie kulturze zachodniej. Rycerstwo polskie, które brało w niej udział, nie odróżniało się zbyt od rycerstwa zachodnioeuropejskiego ani pod względem religii, ani kultury i walczyło nie przeciw wpływom kultury

⁵⁴ Tamże, s. 368.

⁵⁵ Tamże, s. 372–373.

zachodniej, a przeciw niemieckiej ekspansji i zagrożeniu państwowości polskiej i litewskiej⁵⁶.

Zakończenie

Wybuch drugiej wojny światowej zastał Stanisława Zajączkowskiego w Wilnie. Po zamknięciu w grudniu 1939 r. Uniwersytetu Stefana Batorego przez władze litewskie pracował on jakiś czas w polskim szkolnictwie średnim i prowadził tajne zajęcia ze studentami. W 1940 r. podjął pracę w archiwum wileńskim. We wrześniu 1943 r. został aresztowany i wywieziony do obozu koncentracyjnego w Prowieniszkach pod Kownem, po pewnym czasie zwolniony. Po opuszczeniu obozu wrócił do pracy w archiwum⁵⁷.

W 1945 r. Zajączkowski wyjechał z rodziną do Polski i osiadł w Łodzi. W latach 1945–1960 pracował na Uniwersytecie Łódzkim. Był dziekanem Wydziału Humanistycznego (1946–1948), potem Wydziału Filozoficzno-Humanistycznego Uniwersytetu Łódzkiego (1956–1960). Kontynuował badania naukowe, jednak zmienił ich kierunek, poświęcając się głównie geografii historycznej i osadnictwu, ze szczególnym uwzględnieniem dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej. Jego prace, oparte na szerokiej i solidnej kwerendzie źródłowej, wniosły znaczący wkład w badanie tych kwestii i są pozytywnie oceniane także przez badaczy współczesnych⁵⁸.

Stanisław Zajączkowski wracał jednak sporadycznie do tematyki litewskiej. Na przykład w czasopiśmie „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu” i „Zapiski Historyczne” opublikował artykuły o Jaćwingach⁵⁹, a w pracy zbiorowej *Ziemia i ludzie dawnej Polski: Studia z geografii historycznej* – artykuł *O prze-*

⁵⁶ Tamże, s. 374.

⁵⁷ L. Zasztowt, *Materiały dotyczące tajnego nauczania w Uniwersytecie Stefana Batorego w Wilnie w latach 1939–1946*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 1993, t. 38, nr 4, s. 75–79; H. Pasierbska, *Ponary: największe miejsce kaźni koło Wilna (1941–1944)*, Warszawa 1993, s. 46–48; Zajączkowski Stanisław Franciszek (1890–1977), historyk, prof. USB i UL, w: *Encyklopedia Ziemi Wileńskiej*, t. 1, *Wileński Słownik Biograficzny*, red. H. Dubowik, L.J. Malinowski, Bydgoszcz 2002, s. 435–436.

⁵⁸ J. Szymczak, *Stanisław Franciszek Zajączkowski (1890–1977)*, w: *Mediewiści*, red. J. Strzelczyk, Poznań 2017, t. 5, s. 233–240.

⁵⁹ S. Zajączkowski, *O nazwach ludów Jaćwingów*, „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu” 1952, t. 18, z. 1–4 s. 197–208; tenże, *Uwagi nad terytorialno-plemienną strukturą Jaćwieży*, „Zapiski Historyczne: poświęcone historii Pomorza i krajów bałtyckich” 1966, t. 31, nr 4, s. 83–92.

ściach przez Błota Łęczyckie w średniowieczu, w którym przeanalizował m.in. trasę najazdu litewskiego na Łęczycę (Tum) w 1294 r.⁶⁰

W okresie łódzkim Zajączkowski brał również czynny udział w pracy towarzystw naukowych. Został członkiem m.in. Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Łódzkiego Towarzystwa Naukowego, redaktorem i przewodniczącym Komitetu Redakcyjnego „Rocznika Łódzkiego”, w 1970 r. członkiem honorowym Polskiego Towarzystwa Historycznego. Zmarł 10 października 1977 r. w Łodzi⁶¹.

Pozostawił bogaty dorobek naukowy, dotyczący w większości dziejów Litwy i Zakonu Krzyżackiego w XIII–XV w. Wydał książki: *Studia nad dziejami Żmudzi wieku XIII z mapą*, Lwów 1925; *Polska a Zakon Krzyżacki w ostatnich latach Władysława Łokietka*, Lwów 1929; *Dzieje Litwy pogańskiej do 1386 roku*, Lwów 1930; *Zarys dziejów Zakonu Krzyżackiego w Prusach*, Toruń 1934; *Podbój Prus i ich kolonizacja przez Krzyżaków*, Toruń 1935; liczne artykuły w czasopismach polskich m.in. w „Ateneum Wileńskim”, „Kwartalniku Historycznym”, „Zapiskach Historycznych”, „Zapiskach Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, a także recenzje. Jego prace wniosły znaczący wkład w poznanie średniowiecznych dziejów Litwy i jej stosunków z krajami sąsiednimi, przede wszystkim z państwem krzyżackim w Prusach oraz z Polską.

Po wojnie, pracując na Uniwersytecie Łódzkim, zmienił tematykę badań i poświęcił się głównie geografii historycznej i osadnictwa ze szczególnym uwzględnieniem dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej, jednak sporadycznie publikował pomniejsze prace z zakresu tematyki litewskiej.

BIBLIOGRAFIA (BIBLIOGRAPHY)

Źródła archiwalne

Lietuvos centrinis valstybės archyvas (Państwowe Archiwum Centralne Litwy):

- f. 175, ap. 1(I)Bb, b. 788, Opisanie kwalifikacyjne dr. Stanisława Zajączkowskiego, archiwisty w VII st. sł. Archiwum Państwowego we Lwowie za lata 1927 i 1929, k. 77–78;
f. 175, ap. 1(I)Bb, b. 788, Wykaz służby Stanisława Zajączkowskiego, k. 58–61;

⁶⁰ S. Zajączkowski, *O przejściach przez Błota Łęczyckie w średniowieczu*, w: *Ziemia i ludzie dawnej Polski: Studia z geografii historycznej*, red. A. Galos i J. Janczak, Wrocław 1976, s. 83–127.

⁶¹ J. Kita, R. Stobiecki, *Prof. zw. dr hab. Stanisław Zajączkowski*, [w:] *Słownik biograficzny historyków łódzkich*, Łódź 2000, s. 106–107; J. Szymczak, *Stanisław Franciszek Zajączkowski (1890–1977)*, s. 233–240.

- f. 175, ap. 1(I)Bb, b. 788, Zaświadczenie mjr k. s. Józefa Zawistowskiego i mjr. k. s. dr. Kazimierza Sarnickiego o przebiegu służby S. Zajączkowskiego w byłej armii austriacko-węgierskiej, 1.XII.1933, k. 56;
- f. 175, ap. 1(I)Bb, b. 788, Zgłoszenie dr. Stanisława Zajączkowskiego, prof. nadzwyczajnego Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie o służbie wojskowej w armii austriackiej, Wilno, dnia 8 listopada 1933 r., k. 54;
- f. 175, ap. 5 (IVB), b. 314, Curriculum Vitae Stanisława Zajączkowskiego, k. 12;
- f. 175, ap. 5 (IVB), b. 314, Protokół nr 11 z posiedzenia Rady Wydziałowej Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie z 17 VI 1936 roku w sprawie mianowania profesora nadzwyczajnego S. Zajączkowskiego profesorem zwyczajnym, k. 18;
- f. 175, ap. 5 (IVB), b. 314, Referat Komisji wybranej do opracowania wniosku w sprawie mianowania prof. nadzwyczajnego S. Zajączkowskiego profesorem zwyczajnym, k. 7–11;
- f. 175, ap. 5 (IVB), b. 314, Wydział Humanistyczny Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie do p. Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego przez Rektorat (w sprawie mianowania profesora nadzwyczajnego S. Zajączkowskiego profesorem zwyczajnym), Wilno, 4.VII.1936, k. 6.

Opracowania

- Błaszczuk G., *Dzieje stosunków polsko-litewskich od czasów najdawniejszych do współczesnych*, t. 1: *Trudne początki*, Poznań 1998, s. 145–147.
- Ivinskis Z., *Lietuvos istorija iki Vytauto Didžiojo mirties*, fotografuotinis leidimas, Vilnius 1991 (Lietuvos istoriografija).
- Jasiński K., *Nekrolog. Stanisław Zajączkowski (1890–1977)*, „Zapiski Historyczne” 1978, t. 43, nr 4, s. 183–186.
- Kita J., Stobiecki R., *Prof. zw. dr hab. Stanisław Zajaczkowski*, w: *Słownik biograficzny historyków łódzkich*, Łódź 2000.
- Kronika VI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie 17–20 września 1935 roku, „Kwartalnik Historyczny” 1935, t. 49, s. 728–765.
- Lietuvos istorija*, red. A. Šapoka, fotografuotinis leidimas, Vilnius 1990 (Lietuvos istoriografija).
- Nikžentaitis A., *Gediminas*, Vilnius 1989.
- Ochmański J., *Giedyminowicze – „prawnuki Skotomendowy”*, w: *Dawna Litwa: Studia historyczne*, Olsztyn, 1986, s. 19–24.
- Pasierbska H., *Ponary: największe miejsce kaźni koło Wilna (1941–1944)*, Warszawa 1993, s. 46–48.
- Puzyna J., *Kim był i jak się nazywał Pukuwer, ojciec Giedymina*, „Ateneum Wileńskie” 1935, t. 10, s. 1–43.

- Słownik języka polskiego*, t. 1: A–K, red. naczelny PWN R. Łąkowski, red. naczelny encyklopedii i słowników PWN W. Kryszewski, Warszawa 1978.
- Szymczak J., *Stanisław Franciszek Zajączkowski (1890–1977)*, w: *Mediewiści*, red. J. Strzelczyk, Poznań 2017, t. 5, s. 233–240.
- VI Powszechny Zjazd Historyków Polskich*, „Ateneum Wileńskie” 1936, t. 11, s. 816–819.
- Zajączkowski Stanisław Franciszek (1890–1977), historyk, prof. USB i UŁ*, w: *Encyklopedia Ziemi Wileńskiej*: t. 1: *Wileński Słownik Biograficzny*, red. H. Dubowik. L.J. Malinowski, Bydgoszcz 2002, s. 435–436.
- Zajączkowski S., *Dzieje Litwy pogańskiej do 1386 roku*, Lwów 1930.
- Zajączkowski S., *Jotvingų problema istoriografijoje*, Kaunas 1941.
- Zajączkowski S., *Litewski ruch naukowy w zakresie historii (Próba charakterystyki)*, „Kwartalnik Historyczny” 1935, t. 49, nr 3, s. 301–339.
- Zajączkowski S., *O nazwach ludów Jaćwingów*, „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu” 1952, t. 18, z. 1–4 s. 197–208.
- Zajączkowski S., *O przejściach przez Błota Łęczyckie w średniowieczu*, w: *Ziemia i ludzie dawnej Polski: Studia z geografii historycznej*, red. A. Galos i J. Janczak, Wrocław 1976, s. 83–127.
- Zajączkowski S., *Podbój Prus i ich kolonizacja przez Krzyżaków*, Toruń 1935.
- Zajączkowski S., *Polska a Zakon Krzyżacki w ostatnich latach Władysława Łokietka*, Lwów 1929.
- Zajączkowski S., *Przyczynki do hipotezy o pochodzeniu dynastii Giedymina ze Żmudzi*, „Ateneum Wileńskie” 1927, t. 4, s. 392–416.
- Zajączkowski S., *Przymierze polsko-litewskie 1325 roku*, „Kwartalnik Historyczny” 1925, t. 40, s. 567–617.
- Zajączkowski S., *Studia nad dziejami Żmudzi wieku XIII z mapą*, Lwów 1925.
- Zajączkowski S., *Studia nad procesami Polski i Litwy z Zakonem Krzyżackim w latach 1420–1423*, „Ateneum Wileńskie” 1937, t. 12, s. 282–403.
- Zajączkowski S., *Uwagi nad terytorialno-plemienną strukturą Jaćwieży*, „Zapiski Historyczne: poświęcone historii Pomorza i krajów bałtyckich” 1966, t. 31, nr 4, s. 83–92.
- Zajączkowski S., *Witold wielki książę litewski 1430–1930*, „Ateneum Wileńskie” 1930, t. 7, s. 455–468.
- Zajączkowski S., *Zarys dziejów Zakonu Krzyżackiego w Prusach*, Toruń 1934.
- Zajączkowski S., *Żmudź w początkach unii polsko-litewskiej*, Lwów 1930 (Nadbitka z „Pamiętnika V Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Warszawie 28 listopada – 4 grudnia 1930 r.”).
- Zasztowt L., *Materiały dotyczące tajnego nauczania w Uniwersytecie Stefana Batorego w Wilnie w latach 1939–1946*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 1993, t. 38, nr 4, s. 75–79.

Recenzje

H-ski, rec. Zajączkowski Stanisław, *Dzieje Litwy pogańskiej do 1386 r.*, Lwów: Wydawnictwo Zakładu Naukowego im. Ossolińskich, 1930. Str. 77 + nlb + 4 ryciny, „Ateneum Wileńskie” 1930, t. 7, z. 3–4, s. 908.

Łowmiański H., rec., Zajączkowski St., *Zarys dziejów Zakonu Krzyżackiego w Prusach*, Toruń 1934. Nakładem Instytutu Bałtyckiego. Str. 75, „Ateneum Wileńskie” 1935, t. 10, s. 366–367.

Zajączkowski S., rec. Maschke Erich: *Der deutsche Ordenstaat. Gestalten seiner grossen Meister*. Hamburg 1935. Haseatische Verlagsanstalt. Str. 127, „Ateneum Wileńskie” 1935, t. 10, s. 367–374.

Zajączkowski S., rec. *Puzyna Józef. Kim był i jak się naprawdę nazywał Pukuwer, ojciec Gedymina. Ateneum Wileńskie, R. X, str. 1–43, Wilno 1935, „Kwartalnik Historyczny” 1936, t. 50, z. 2, s. 304–313.*

Zajączkowski S., rec. Salys Anton, *Die žemaitischen Mundarten. Teil I. Geschichte des žemaitischen Sprachgebiets*. Inaugural Disertation. Kaunas 1930. Akc. “Spindulio” B-vės Spaustuvė. Str. 146 z mapą, „Ateneum Wileńskie” 1933, t. 8, z. 3–4, s. 367–368.

Zajączkowski S., rec. Totoraitis Jonas. *Sūduvos Suvalkijos istorija. I dalis (Historia Sudowii-Suwalszczyzny. Część I)*. Kaunas 1938. Vytauto Didžiojo Universiteto Teologijos Filosofijos Fakulteto leidinys.– Str. IV + 702 + 2 mapy, „Ateneum Wileńskie” 1939, t. 14, z. 1, s. 281–284.

O autorce:

Henryka Ilgiewicz – dr hab. nauk humanistycznych w zakresie historii, historyk, starszy pracownik naukowy, Instytut Badań Kultury Litwy, Wilno.

Zainteresowanie naukowe – historia nauki i kultury Wileńszczyzny, wileńskie towarzystwa i instytucje naukowe oraz ochrona dziedzictwa narodowego w Wilnie w końcu XIX – pierwszej połowie XX w.

e-mail: ilgiewicz@mail.ru